

ОГЛЯДИ

В.С.Шандра (Київ)

Р.С.Уортман. Властители и судии: Развитие правового сознания в императорской России / Авторизов. перевод с англ. М.Д.Долбилова при участии Ф.Л.Севастьянова. — М.: Новое литературное обозрение, 2004. — 520 с.

Відомий американський учений Річард С.Вортман, який плідно працює над історією Росії, підготував свою працю "The development of a Russian legal consciousness", і вперше видав її в 1976 р. Ця книжка, початком заголовку якої послужили слова поета і державного діяча Г.Р.Державіна, присвячена історії правових інституцій, які втілювали в життя судову реформу 1864 р., одну з найсуттєвіших із Великих реформ, котра докорінно вплинула на модернізацію й вестернізацію Російської імперії. Слід зазначити, що реформа 1864 р. має багато спільного із сьогодишнім становленням незалежної судової влади, не дивлячись, що презентизм не є методологічно правильним, але що є спонукальним, то однозначно.

Р.Вортман, відкидаючи стереотипи більшості дореволюційних і радянських істориків, які слідом за реформаторами стверджували, що саме ліквідація кріпосницької залеж-

ності селян викликала судову реформу, наголошував і на схильності ідеалізувати її учасників, що завадила побачити у реформаторах тих же чиновників, які, перебуваючи в лавах царської бюрократії в 1860-х рр., змоделивали судову реформу за європейським зразком. Зосереджена на інтелектуальній та соціальній історії, західна історіографія також не відразу звернула увагу на російських адміністраторів, переконаних прихильників реформ, а тим більше, не відзначила якісні зміни в середовищі цієї соціальної групи, яка із слуг царя чи держави виросла до служіння праву та законності.

Р.Вортман почав працювати над своєю книжкою ще у 1960-х рр. До російського видання він подав передмову, в якій продовжив огляд історіографії до сьогодення. Тому складається враження, що книжку написано нещодавно. На переконання її автора, від П.А.Зайончковського, якого Р.Вортман уважає своїм учителем, почався якісно новий період дослідження Російської імперської держави, коли вона у його працях постала цілісним культурним пластом, із власними цінностями, політичним життям та ідеологією. Незважаючи на те, що Петро Андрійович був позбавлений можливості наукової дискусії, його дослідження все ж таки заперечували офіційно визнану теорію "революційної ситуації", яка, на думку академіка М.В. Нечкіної та її учнів, одна лише і впливала на державне життя. Завершує історіографічний огляд надзвичайно гостра полеміка з Б.М.Мироновим¹, основні позиції якого щодо Росії як правової держави Р.Вортман аргументовано заперечує.

Своє дослідження Р. Вортман почав зі з'ясування специфіки абсолютистської монархії в Росії, коли самодержавство, беручи за приклад європейську "поліцейську" державу, повністю почало перебирати на себе державне управління. Першим, хто вирішив використати судову владу для зміцнення держави, був Петро I, який передав правосуддя на місцях під контроль воєвод. Катерина II пішла далі й заснувала окрему ієрархію судів для кожного стану, а щоб ті не ухилялися від законності, вводилося письмове інквізиційне судочинство, яке визначало процесуальні норми аж до 1864 р. Здавалося, що запроваджена струнка судова мережа із прокурорським наглядом працюватиме бездоганно, але суди викликали незадоволення як у влади, так і в населення. Намагаючись зрозуміти причину цього явища, історик дійшов висновку, що вона насамперед полягала у тому, що царі не засвоїли цінностей європейського абсолютизму і за зразок брали лише західні форми, а коли запроваджений ними ж порядок підтримував їхню владу, то самодержці дискреційно нав'язували свою особисту волю та відміняли проголошені принципи верховенства права. Давалися знаки і відсутність кодифікації законів для практичного користування, чітких меж між законом і царським повелінням, правова наука не розвивалась, а в дійсності залишалась у формі канцелярського судочинства.

Бажання Олександра I припинити адміністративні зловживання спонукало до вдосконалення судочинства, що привело до введення систематичної юридичної освіти, за допомогою якої можна було б отримати досконалий чиновницький апарат. У заходах централізації та посилення виконавчої влади загубилася потреба судової реформи, а нехтування знаті заклик монарха здобувати вищу освіту сприяло формуванню недворянського за своїм складом чиновництва. Це чи не найважливіший висновок, до якого дійшов Р.Вортман, намагаючись зрозуміти, чому Микола I, реагуючи на виклик політично свідомих груп російського суспільства, які нагадували про ідеали просвітницького монарха, посилював нагляд і законність та змушував бюрократію працювати, а для цього особисто вникав у діяльність вищих органів влади. На противагу Олександру I, він звертався до середнього і дрібного дворянства із закликом іти в університети, намагаючись таким чином отримати незалежність від вищої дворянської еліти. На зміну загальним концепціям права прийшли цінності національного законодавства, причому Микола I віддав перевагу вузькій спеціалізації, яка прищеплювала покірність і виконавчу дисципліну. Як наслідок, викладання юриспруденції, згідно зі статутом 1835 р., стало головною функцією університетів, із програм вилучалося природне право, натомість вводилося вивчення російського законодавства.

За спостереженнями Р.Вортмана, яке він провів, аналізуючи кадровий склад державних інституцій, насамперед по відомству юстиції, перевага віддавалася вищій юридичній освіті перед середньою й духовною, професіоналізму над походженням, досвіду статської служби над військовою і т. д. Навіть в ієрархії Сенату відбувалися помітні зміни: на середину XIX ст. з'явилися безпомісні сенатори, які починали службу в цьому відомстві, витісняючи армійських офіцерів. Посади обер-прокурорів втрачали свою елітарність і вписувалися в нову категорію професійних бюрократів. Кадрова політика Миколи I стимулювала висування освічених чиновників із нижчих прошарків дворянства, що сприяло вибору ними уже статської, а не військової служби.

Подібна картина спостерігалась і в Міністерстві юстиції, де починали службу столоначальниками лідери судової реформи 1864 р. і серед них найвідоміший – С.І.Зарудний. Хоч і повільно, але й у губернській системі юстиції відбулися зміни в "типі кар'єри" (за допомогою цього

поняття автор проаналізував соціальне становище місцевого управлінського апарату) – помітне місце зайняли професійні юристи, які формувалися виключно на цивільній службі і які за походженням належали до дрібного дворянства, кар'єри яких зростали завдяки власній освіті.

Аналізуючи склад повітових судів, результати яких відображено в чисельних таблицях, Р.Вортман зауважив, що місцеве дворянство ухилялося від судових посад, служба в яких вважалася неprestижною, а свої обов'язки перекладало на секретарів. Ось чому їхні виборні посади посіли відставні офіцери, люди губернатора, які зарекомендували себе благонадійними і слухняними функціонерами. Р.Вортман наголошував, що наприкінці правління Миколи I російська бюрократія за своїм соціальним складом була, в основному, безпомісним дворянством, служба для якого стала єдиним засобом до існування і для кар'єри якого достатньо було досвіду й освіти. Такі соціальні зміни не могли не вплинути на стійкі поняття та переконання цих чиновників, дослідженню яких американський учений присвятив другу частину своєї книжки під назвою "Люди".

Слабкість зв'язку між поколіннями в бюрократії була основою, на якій формувалося нове чиновництво, і для якого старі уявлення про службу – як похідну від військової, де закон майже не відрізнявся від команд і наказів – не відігравали важливої ролі. Їх вирізняла відданість службі, яка для них ставала покликанням, а відданість закону – справою честі. Микола I, запроваджуючи принципи юридичної спеціалізації серед збіднілих дворян, висіяв те насіння, на якому зросли нові паростки російського судочинства.

Р.Вортман наводить характеристики перших осіб Міністерства юстиції, зокрема, уважно придивляється до Гавриїла Державіна, намагаючись зрозуміти його церберські вимоги до суддів та до виконання законів навіть тоді, коли той перебував на губернаторських посадах. Виявляється, що його мати даремно намагалася повернути через суди захоплені після смерті чоловіка землі і т. д. Шляхом глибокого аналізу позицій Г.Р.Державіна, його зіткнень як генерал-прокурора Сенату з міністром внутрішніх справ В.П.Кочубеєм та М.М.Сперанським, який очолював Другий департамент цього міністерства, дозволили Р.Вортману вкотре зауважити, що в Російській імперії перевага віддавалася виконавчій владі, а законності відводилася незначна роль. Пануючим у суспільстві продовжувало залишатися уявлення про монарха як єдиного творця і тлумача законів, підтвердженням цього є 12-томна "История государства Российского" М.В.Карамзіна, романтизм поезії В.А.Жуковського та загальна атмосфера літературного артистизму початку XIX ст.

Для розуміння нової епохи, яка прийшла на зміну попереднього, XVIII ст. з його військовою моделлю поведінки на цивільній службі, Р.Вортман вибрав постать Д.М.Блудова, міністра юстиції та голову Другого відділення й департаменту законів Державної ради, який серед маси миколаївського чиновництва виділявся освіченістю й повагою як в офіційних колах, так і в інтелектуальному середовищі. Він став свого роду еталоном російського аристократа, який хоча й захопився літературою, не відмовився від служби на благо уряду й государя. Для нього повстання декабристів було жахливою подією, яка порушила стабільність, усталений порядок, а рішучість Миколи I стала гарантією спокою і безпеки. Саме тому, на думку Річарда С.Вортмана, він склав оглядову записку з виправданням смертельного їм вироку. Позиція Блудова була типовою для тієї стадії формування статської служби, коли вона переставала вже бути неprestижною, але ще не стала службою з почуттям власної гідності. Його постать була для Р.Вортмана зразком, щоб відобразити, чим конкретно займався, наприклад, міністр внутрішніх справ – складав проекти статутів та указів для губернських установ і серед них найвідоміший наказ губернаторам 1837 р., за яким спрощувалась ієрархія адміністративних інстанцій і посилювалася імперська централізація. Він також забезпечував кадрами своє відомство, стежив за виконаннями службових обов'язків губернаторами. Найімовірніше, через пріоритет самодержавної влади саме йому Олександр II доручив працювати над проектом судової реформи. Блудовський проект став спробою наблизити російське судочинство до європейського зразка, поєднуючи західні судові процедури з абсолютистськими принципами російської регламентації. Заперечуючи ліберальним історикам (як західним, так і російським), Р.Вортман доводить, що саме останнє не дозволило йому уявити незалежність судової влади від адміністративної ієрархії, з адвокатурою й гласним судовим процесом.

Для підтвердження своїх спостережень історик звертається ще до однієї аристократичної постаті – графа В.М.Паніна, який очолював Міністерство юстиції в 1839–1862 рр. і для якого характерним було подібне, як і у попередника, бездумне слідування імперативам верховної влади. Його натурі підходила миколаївська концепція правосуддя як точного й беззаперечного виконання писаних законів і яка була піднесена ним до етичної норми. Але на противагу Г.Р.Державіну, який розглядав закон як засіб зміцнення свого становища в адміністративній боротьбі зі своїми суперниками, то для В.М.Паніна він ставав об'єктивною реальністю, що цінувалася ним вище особистих інтересів. Ось чому саме він був добросовісним провідником зусиль Миколи I підняти підзвітність судів адміністрації, оскільки в них накопилася величезна кількість справ,

що навіть умова царя в разі їх невиконання судді позбавляться жалування, не вплинула. У судах панувала корупція і судді завдяки кредиторським хабарам могли роками обходитися без державного забезпечення. Однак, запропоновані міністром механізми з категорії формального дотримання правил і законності, не змінили ситуацію, більше того, породили нескінченну паперову тяганину. Не дали бажаного результату і чистки кадрового складу, переведення чиновників з одного місця служби на інше, особливо в центральному апараті міністерства, спроби відмовитися від виборних посад суддів. Сам В.М.Панін мусив давати хабара, коли у суді розглядалася справа його доньки.

Отож, судова реформа була на часі, і Микола I доручив її підготовку новому поповненню Міністерства юстиції, яке важко сприймало судову систему за її формальними процедурами. Нові кадри належали до дворян середньої руки, мали фахову освіту, не поділяли поглядів ні еліти, ні канцеляристів, відрізнялися пошуком власних цінностей та орієнтирів і черпали їх у літературі та від університетських учителів. Р.Вортман на основі спостереження за випускниками Училища правознавства дійшов висновку, що саме вони створили з-поміж себе відокремлену групу чиновників, яка критично оцінювала все навколо себе, й особливо піддавала сумніву застосування законів залежно від станової приналежності. Саме цим можна пояснити несприйняття їх судовою системою та використання їх здібностей як учасників сенатських ревізій, під час яких вони оцінили роботу правових інституцій і дійшли висновку про необхідність кращого порядку. Більшість із них перейшла в Морське міністерство, де під крилом великого князя Костянтина Миколайовича боролася за необхідність запровадження нового гласного судочинства.

Подібний відособлений центр склався й у сенатському відділенні в Москві, яке зосередилося на важливості, перш за все, суду присяжних. Серед них відданістю справі й закону, вимогливістю і невідкупністю в службовій діяльності виділявся П.В.Победоносцев. Саме ці правознавці принесли в російську юстицію глибоку ідею честі і порядності, що, помножена на високе жалування і статус, призвала на службу університетських випускників, які збагатили юстицію новим елементом – вірою в інтелектуальну гідність закону, яку культивували нарівні з принциповістю. Вирізнявся новою позицією юридичний факультет Московського університету, де лекції читали кращі російські професори. Щоб переконати в цьому читача, американський історик вдається до аналізу лекцій, які, крім фахових знань, несли кожному студенту сподівання на власні сили і почуття гідності, бажання служити добру і правді. Розуміння цього дозволило досліднику зауважити, що навчити майбутні покоління юристів високій громадській місії було свідомою метою університетського викладання, з кінцевою метою – досягнути вищої стадії права – права юристів, які, створивши "свій стан", шляхом нового наукового мислення, практичного досвіду в юридичній сфері зможуть перетворити дійсність, зробивши її вільною від будь-якого примусу.

Подвижницька діяльність професорів-юристів була підтримана Міністерством юстиції і, зокрема, С.І.Зарудним, вихідцем із давнього шляхетного роду Харківської губернії, який, обіймаючи посаду юрисконсульта, досягнув значних успіхів у розумінні ролі закону і права, покликаних покращити соціальні відносини. Отож, встановивши це, Р.Вортман помітив, що навіть не будучи єдиною професійною групою, російські юристи вже мали колективну моральну ідентичність, яка полягала в переконанні: для практичного судочинства потрібне спеціальне оволодіння методами і теорією права. З'ясувавши це, як і те, що панування виконавчої влади в Російській державі вже ображало їх уявлення про гідність влади судової, вчений значно збагатив дослідження своїх попередників про формування корпорації юристів, як необхідного фактора судової реформи. Тому, вважає автор, коли почалась епоха змін з її переоцінкою традиційних установок, саме на юристів покладалося завдання спроектувати справедливу, надійну систему управління. Власне, історія її запровадження відбита у третій частині книжки, яка так і називається "Реформа".

Слід віддати належне автору, який не лише зауважив, що Олександр II визнав значення самостійності судової гілки влади, що стало вирішальним фактором у наділенні її тими повноваженнями і правами, яких у неї ніколи не було, а й простежив обставини, які змусили його зробити цей крок. Провал Східної (Кримської) кампанії, скандальні зловживання адміністративного апарату винесли вирок концепції поліцейської держави, з якою російські монархи пов'язали свою самодержавну владу у XVIII ст. Тепер імператор визнав за необхідне обмежити участь уряду в житті суспільства, відмовившись від примусової моделі управління. Натомість пропонувалася громадська самодіяльність зі стимулюванням формування тих груп населення, які були наділені почуттям відповідальності й економічної підприємливості. Останнє вимагало нової системи правосуддя, адже стара не підходила для економічної діяльності в перехідний період, бо імператорськими указами не можна було передбачити складних правових проблем. Настав етап формального правосуддя, і влада над юстицією із рук монарха мала перейти до юристів, яким дозволено було переглянути всі спірні положення судової реформи, залучаючи іноземні зразки. Лідери й учасники реформи побували у західних країнах і вибрали найприйнятніші з іноземних судочинств до своїх проектів, відмовляючись від принципів старого суду, який захищав владу, а не населення, а також від інквізиційного процесу, коли процедурні норми дозволяли тортури, а обвинувачені перебували під пильним контролем поліції, не маючи права на юридичний захист.

Разом із тим, показуючи еволюцію у поглядах Олександра II у ставленні до юристів, Р.Вортман не забуває підкреслити, що на перших посадах перебували віддані ідеї законності вищі чиновники, які отримали освіту і службовий досвід при Миколі I, і саме вони створили модель поведінки, яка поширювалася в середовищі судових службовців. Так, Міністерство юстиції очолив Д.М.Зам'ятнін, який проявив себе на посаді герольдмейстера, викорінюючи корупцію і тяганину в Герольдії. Йому вдалося збільшити міністерський бюджет, організувати публікації матеріалів судових процесів із метою отримати підтримку в населення щодо реформи судочинства. А вже після ліквідації кріпацтва і вчорашні поміщики, і селяни ставали громадянами, яким потрібна була сильна судова влада, здатна захистити інтереси власників. Підтримка дворянством реформи позитивно вплинула на імператора, який дозволив використовувати західні принципи та моделі і, зокрема, Ганноверський статут цивільного судочинства з усною і гласною процедурою. Дозволено було заснувати і суд присяжних, що в кінцевому результаті привело до створення "суду швидкого, правового, милостивого і рівного для всіх".

Після прочитання хорошої наукової книжки, а саме до таких належить праця Річарда С.Вортмана, постає не одне запитання. Найперше, що кидається в очі, то це постійне звернення автора до художніх образів. Напевно, це обумовлено обмеженою можливістю працювати з архівними фондами, але хіба вони через літературну ідеалізацію здатні замінити фактичну сторону проблеми? Слід зазначити, що Р.Вортман, хоча й не користувався останніми дослідженнями сьогоденних російських істориків, але деякі його висновки про соціальні зміни в чиновництві збігаються з їхніми¹. І ще одне запитання стосується відсутності будь-яких пояснень, чому судова реформа 1864 р. не набула поширення в усіх губерніях Російської імперії. Невеличка ремарка, що губиться у зносках, про те, що в остзейських губерніях, Сибіру, на Кавказі, а від себе додамо, що і в Правобережній Україні, ця реформа проводилася лише наприкінці правління Олександра II. Вона не відразу була запроваджена у трохи меншій половині губерній Російської імперії. Ця обставина зразу знімає притаманну автору деяку невинуватену ейфोरію від судової реформи. А вже, базуючись на її основних вузлах (незалежний, публічний суд, усне змагальне судочинство та суд присяжних), Росії чомусь не вдалося створити демократичну політичну систему.

Як відомо, усвідомлені недоліки допомагають з'ясувати будь-яке питання. Сподіваємося, що ця книжка спонукає й українського дослідника до вивчення складної проблеми судової влади на теренах України другої половини XIX ст., оскільки запізніле запровадження тут статутів 1864 р. свідчило про певну її специфіку в імперському правовому полі.

¹ Митрофанов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начала XX в.: Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства): В 2-х т. / 2-е изд. исп. – СПб., 2000.

² Архипова Т.Г., Румянцев М.Ф., Сенін А.С. История государственной службы в России. XVIII–XX века. – М., 1999.

